XORAZM SHEVASIDA KASB-HUNAR LEKSIKASINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Nodira Xajiboyeva
Ma’mun universiteti o‘qituvchisi
Email: nadiraxajiboyeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm shevasida uchraydigan kasb-hunar leksikasining o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Xususan, dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik va savdo-sotiq bilan bog‘liq terminlarning fonetik, leksik-semantik hamda tarixiy jihatlari yoritiladi. Shuningdek, kasb-hunar leksikasining shakllanishida ijtimoiy-iqtisodiy omillar va boshqa tillarning ta’siri ham ko‘rib chiqiladi. Mazkur tadqiqot Xorazm shevasining boyligini va uning o‘zbek tilidagi o‘rnini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar. Xorazm shevasi, kasb-hunar leksikasi, dialektologiya, hunarmandchilik, dehqonchilik, chorvachilik, leksik qatlam, o‘zlashma so‘zlar, fonetik xususiyatlar.

Kirish. O‘zbek tili turli sheva va lahjalarga boy bo‘lib, ular milliy tilning tarixiy taraqqiyoti va hududiy xilma-xilligini aks ettiradi. Shunday shevalardan biri Xorazm shevasi bo‘lib, u o‘zining qadimiyligi, fonetik va leksik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu shevada kasb-hunar leksikasi alohida o‘rin egallaydi, chunki u xalqning kundalik mehnat faoliyati bilan chambarchas bog‘liqdir.

Kasb-hunar leksikasi — bu ma’lum bir kasb yoki faoliyat turiga oid so‘zlar majmui bo‘lib, ular orqali jamiyatning iqtisodiy hayoti, mehnat madaniyati va tarixiy rivoji haqida muhim ma’lumotlar olish mumkin. Xorazm hududining qadimdan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik markazi bo‘lgani bu yerda mazkur leksikaning boy va rang-barang shakllanishiga sabab bo‘lgan.

Xorazm shevasi o‘zbek tilining eng qadimiy va o‘ziga xos lahjalaridan biri

bo‘lib, unda xalqning ko‘p asrlik turmush tarzi, madaniyati hamda mehnat faoliyati o‘z aksini topgan. Ayniqsa, kasb-hunar leksikasi ushbu shevaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu leksik qatlam orqali hudud aholisi qanday kasblar bilan shug‘ullangani, ularning mehnat qurollari, ish jarayonlari va iqtisodiy munosabatlari haqida aniq tasavvur hosil qilish mumkin.

Xorazm hududi tarixan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik rivojlangan mintaqalardan biri bo‘lgan. Shu sababli bu sohalarga oid leksika juda boy va rang-barangdir. Dehqonchilik bilan bog‘liq so‘zlar orasida yerga ishlov berish, urug‘ sepish, sug‘orish va hosil yig‘ish jarayonlarini ifodalovchi birliklar alohida o‘rin tutadi. Masalan, adabiy tildagi “jo‘yak” so‘zi Xorazm shevasida “juyak” tarzida talaffuz qilinadi, “ketmon” esa ayrim hollarda “katmon” shaklida uchraydi. Bunday fonetik o‘zgarishlar shevaning o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon etadi.

Asosiy qism. Hunarmandchilikka oid kasb-hunar leksikasi ham Xorazm shevasida keng rivojlangan. Xususan, kulolchilik, temirchilik, duradgorlik, to‘qimachilik kabi kasblarga oid terminlar xalq tilida faol qo‘llanadi. Kulolchilik sohasida “charx”, “loy qorish”, “idish pishirish” kabi atamalar bilan bir qatorda, mahalliy shevaga xos bo‘lgan so‘z va iboralar ham mavjud. Temirchilikda esa “sandoni”, “bolg‘a”, “o‘choq” kabi birliklar ayrim fonetik o‘zgarishlar bilan ishlatiladi. Duradgorlikda yog‘ochga ishlov berish jarayonlari bilan bog‘liq ko‘plab maxsus terminlar uchraydi.

Dehqonchilikka oid leksika: Xorazm shevasida dehqonchilik bilan bog‘liq leksika juda keng rivojlangan. Bu so‘zlar yerga ishlov berish, ekin ekish, sug‘orish va hosilni yig‘ib olish jarayonlarini ifodalaydi. Masalan:

“juyak” (adabiy tilda “jo‘yak”)

“katmon” (ketmon)

“suvg‘arish” (sug‘orish)

“ekin tashlash” (urug‘ sepish)

Bu so‘zlarda fonetik o‘zgarishlar yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ayniqsa, unli tovushlarning almashinuvi va undoshlarning yumshashi shevaga xos xususiyatdir. Dehqonchilik terminlari xalqning yer bilan bog‘liq qadimiy tajribasini aks ettiradi.

Hunarmandchilik leksikasi: Hunarmandchilikka oid leksikada ham o‘ziga xosliklar mavjud. Xorazmda qadimdan kulolchilik, temirchilik, duradgorlik kabi kasblar rivojlangan bo‘lib, bu sohalarga oid terminlar shevada keng qo‘llanadi.

Xorazm hududida qadimdan hunarmandchilik rivojlangan bo‘lib, bu soha leksikasi ham boy hisoblanadi. Kulolchilik, temirchilik, duradgorlik, to‘qimachilik kabi kasblarga oid terminlar keng qo‘llanadi. Misollar:

Kulolchilik: “charx”, “loy qorish”, “idish pishirish”

Temirchilik: “sandoni”, “bolg‘a”, “o‘choq”

Duradgorlik: “randalash”, “yog‘och kesish”

Bu terminlar nafaqat ish jarayonini, balki mehnat qurollari va usullarini ham ifodalaydi. Ayrim hollarda ular faqat ma’lum kasb egalari nutqida faol ishlatiladi.

Leksikaning semantik va funksional xususiyatlari: Kasb-hunar leksikasi ko‘pincha ko‘p ma’nolilik (polisemiya) xususiyatiga ega. Ayrim so‘zlar umumiy nutqda ham, kasbiy nutqda ham qo‘llanadi. Shu bilan birga, ba’zi terminlar faqat tor doirada — ma’lum kasb vakillari orasida ishlatiladi.

Bundan tashqari, shevada sinonimiya va variantdorlik ham keng tarqalgan. Masalan, bir xil ma’noni ifodalovchi bir nechta so‘z variantlari mavjud bo‘lishi mumkin.

Chorvachilik bilan bog‘liq leksika ham Xorazm shevasining muhim qismini tashkil etadi. Chorva hayvonlarining turlari, ularning yoshiga, rangiga, jinsiga qarab nomlanishi, shuningdek, ularni parvarish qilish, boqish va sog‘ish jarayonlariga oid ko‘plab so‘zlar mavjud. Masalan, qo‘y, echki, sigir va ot bilan bog‘liq terminlar turli ma’no nozikliklari bilan ajralib turadi. Bu esa xalqning chorvachilikdagi boy tajribasini aks ettiradi. Chorvachilik Xorazm iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan

biri bo‘lib, bu sohada ham o‘ziga xos leksik birliklar mavjud. Chorva hayvonlarining nomlanishi, ularning yoshiga va jinsiga qarab farqlanishi leksik boylikni oshiradi. Misollar:

“qo‘zichoq”, “toqay”, “sigir sog‘ish”

“yaylovga haydash”

“mol boqish”

Bu so‘zlar orqali xalqning chorvachilikdagi ko‘p asrlik tajribasi namoyon bo‘ladi.

Xorazm shevasida savdo-sotiq va bozor munosabatlariga oid leksika ham muhim o‘rin egallaydi. Hudud qadimdan Buyuk Ipak yo‘li ta’sirida bo‘lganligi sababli, bu yerda turli xalqlar bilan iqtisodiy va madaniy aloqalar rivojlangan. Natijada kasb-hunar leksikasida arab, fors-tojik va rus tillaridan kirib kelgan o‘zlashma so‘zlar ham uchraydi. Bu holat shevaning tarixiy taraqqiyotini va tashqi ta’sirlarni yaqqol ko‘rsatadi. Savdo-sotiq va o‘zlashma leksika: Xorazm qadimdan savdo yo‘llari kesishgan hudud bo‘lib, bu yerda turli tillar ta’siri seziladi. Kasb-hunar leksikasida arab, fors-tojik va rus tillaridan o‘zlashgan so‘zlar uchraydi. Masalan:

“bozor”, “savdo”

“do‘kon”

“narx”

Bu o‘zlashmalar shevaning tarixiy aloqalari va madaniy integratsiyasini ko‘rsatadi.

Kasb-hunar leksikasining yana bir muhim jihati — uning semantik boyligidir. Ko‘plab so‘zlar bir nechta ma’noda qo‘llanib, kontekstga qarab turlicha mazmun anglatadi. Ayrim terminlar esa faqat ma’lum kasb egalari nutqida faol ishlatiladi, bu esa ularni professional leksika sifatida ajratishga imkon beradi.

Xulosa. Xorazm shevasidagi kasb-hunar leksikasi xalqning tarixiy hayoti, iqtisodiy faoliyati va madaniy merosini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu

leksik qatlamni chuqur tadqiq etish nafaqat tilshunoslik, balki etnografiya va tarix fanlari uchun ham katta ahamiyatga ega. Kelgusida bu sohada olib boriladigan ilmiy izlanishlar Xorazm shevasining yanada chuqurroq o‘rganilishiga xizmat qiladi. Xorazm shevasidagi kasb-hunar leksikasi o‘zbek tilining boy qatlamlaridan biri hisoblanadi. U xalqning tarixiy turmushi, mehnat faoliyati va madaniy an’analarini aks ettiradi. Ushbu leksikani o‘rganish orqali nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya va madaniyatshunoslik sohalari uchun ham muhim ilmiy xulosalar chiqarish mumkin. Kelgusida Xorazm shevasining kasb-hunar leksikasini yanada chuqur o‘rganish, lug‘atlar tuzish va ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. Toshkent, 2010.
2. Madrahimov M. “O‘zbek dialektologiyasi”. Toshkent, 2012.
3. Jo‘rayev T. “O‘zbek shevalari leksikasi”. Toshkent, 2005.
4. Abdurahmonov G‘. “O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi”. Toshkent, 2008.
5. Iskandarova Sh. “O‘zbek tili leksikologiyasi”. Toshkent, 2011.
6. Xorazm viloyati xalq og‘zaki nutqi materiallari (dala yozuvlari).